

ՀԱՅՈՑ ԵՐԵՔ ԱՐՔԱՅԱԶՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՖՈՒՆԿՑԻԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայոց պատմության վիճահարույց շրջաններից մեկի՝ մ.թ.ա. VI դ. առաջին կեսի իրադարձությունների լուսաբանման գործում առանձնահատուկ դեր է վիճակված ինչպես Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությանը», այնպես էլ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատությանը: Նրանց հաղորդած և Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները քաջ հայտնի են և մանրագին ուսումնասիրված: Այսուհանդերձ, դրանք կարիք են զգում նոր անդրադարձի՝ եռադասության տեսանկյունից դիտարկման:

Դասային բաժանման և պետական կառավարման համակարգերը հին Հայաստանում և հին Իրանում սերտ կապի մեջ էին: Հայտնի է, որ հին իրանական հասարակությունը տեսականորեն բաժանվում էր երեք արտոնյալ դասերի՝ քրմեր, զինվորներ և արտադրողներ (նյութական բարիքներ ստեղծողներ): Այս դասերի առաջացումը հին իրանական ավանդությունները առնչում էին Ջրադաշտ մարգարեի երեք որդիներին: Հնդեվրոպական միասնության ժամանակաշրջանից եկող այս սկզբունքը այնքան կենսունակ էր, որ անգամ Vդ. պարսից մեծ հազարապետ, տխրահռչակ Միհրներսեհը իր որդիներին կրթել ու դաստիարակել էր դրա հետևությամբ: նրա որդիներից մեկը դառնալու էր քուրմ և օրենսդիր, մյուսը՝ զորավար և ռազմական վարչության պետ, իսկ երրորդը՝ երկրի զլխավոր տնտես և հողագործների դասապետ²: Ներքոշարադրյալը գալիս է ցույց տալու, որ շատ ավելի վաղ այս նույն սկզբունքը կիրառության մեջ է եղել նաև հին Հայաստանում:

Ինչպես ժամանակին ապացուցել է Ժ. Դյումենզիլը, հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանից եկող հասարակության եռադասությունը իրենով պայմանավորել էր նաև հին հնդեվրոպացիների զլխավոր աստվածների եռյակներով դասակարգումը: Ըստ այդմ, դիցական եռյակի անդամներն իրենց տիեզերական ֆունկցիաների հետ միասին ձեռք էին բերել նաև սոցիալական ֆունկցիաներ, ներկայացնելով հասարակության այս կամ այն դասի շահերը³: Դիցական եռյակի առաջին անդամը օժտված լինելով մոզական և իրավական ֆունկցիաներով, տնօրինում էր քրմերի գործունեության ոլորտը կազմող բոլոր երևույթները: Եռյակի երկրորդ անդամը, հանդես գալով որպես երկնային զորավար, հովանավորն էր զինվորների դասի: Եռյակի երրորդ անդամը, անձնավորելով բերրիությունը, հանդես է եկել արտադրողների դասի հովանավոր աստծու դերում⁴: Հայ իրականության մեջ ժամանակին կիրառված եռադասության և զլխավորներ աստվածների եռյակների մեջ միավորելու սկզբունքները ունեցել են իրենց բազմաթիվ ու բազմազան դրսևորումները և իրենց արտացոլումներն են գտել, օրինակ, «Վիպասանքում» ու «Մասնա ծռերում»⁵:

Մ.թ. ա. VIդ. առաջին կեսին վերաբերող և Մ. Խորենացու երկում առկա բանահյուսական մի հատվածում հանդես են գալիս բացահայտ առասպելաբանական ծագում ունեցող երեք եղբայրներ: Քնից սարսափահար արթնացած մարաց Աժդահակ

¹ G. Dumézil, *L'ideologie tripartite des Indo-Europeens*, Bruxelles, 1958, p.9, և հարցրդ, H. Bailey, *Zoroastrian problems*, Oxford, 1943, p. 18, И. Брагинский, Л. Лелеков, *Иранская мифология*, "Мифы народов мира", т. I, М., 1980, стр. 563

² Н. Пигулевская, *Византия и Иран на рубеже VI-VII веков*, М.-Л., 1946, стр. 207.

³ В. Антонова, *Заметки к солярной интерпретации мифологии ведийского Индры*, "Литература и культура древней и средневековой Индии", М., 1979, стр. 89-90.

⁴ G. Dumézil, *Les dieux des Indo-Europeens*, Paris, 1952, p. 5 և հարցրդ., նույնի, *La religion Romaine archaïque*, Paris 1966, p. 65-69, նույնի, *Mythe et épopée. Types épiques Indo-Europeens: un héros, un sorcier, un roi*, Paris, 1971, p. 336-347.

⁵ Մ. Պետրոսյան, «Մասնա ծռերի» երեք եղբայրները և նրանց վիպասանական զուգահեռները, *Լրարեր հասարակական գիտությունների*, 1975, 9, էջ 71- 77:

քազավորը կանչում է իր խորհրդակցանքերին և նրանց պատմում հետևյալը. «Էր ինձ, ասէ, ո՛վ սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անծանօթում, մերձ ի լեռան մի երկար յերկրէ բարձրութեամբ, որոյ գագաթնն սաստկութեամբ ստոնամանեաց թուէր պատեալ. եւ ասէին գոգցես յերկրին Հայկազանց զայս լինել: Եւ ի մայել իմ յերկարագոյնս ի լեռանն՝ կին ոմն ծիրանագգեստ, երկնագոյն ունելով զիւրեաւ տեռ, նստեալ երեսեցաւ ի ծայրի այնպիսոյ բարձրութեան, աչեղ, բարձրահասակ եւ կարմրայտ, երկանց ընթռնեալ ցառվք: Եւ ի յերկարագոյնս մայել իմ յայնպիսի երեսումն եւ հիացման լինել՝ ծնաւ յանկարծ կինն երիս կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ եւ բնութեամբ: Առաջինն զերանսն ածեալ ի վերայ առիծո՛ւ՝ սլանայր յարեւմուտս, եւ երկրորդն ի վերայ ընծո՛ւ՝ ի հիւսիսի հայելով. իսկ երրորդն զվիշապ անարի սանձեալ՝ ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տերութեանս... Չայն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ էր այր, արծուոյ իմն արդարեւ սլացեալ թեովք տեսի յարձակել... Բայց զի՞նչ օգուտ ինձ եւ խօսիցս երկարութիւն. զի վախճան գործոյն՝ իմն էր կործանումն»⁶:

Որ դյուցազնածին այս գեղեցկուհին Հայաստանի («Հայկազանց երկրի») մայր դիցուհին էր, պարզվում է մասնավորապէս նրա հանդերձանքի նկարագրութեամբ: Ուշադրություն դարձնենք, որ նրա ծիրանի զգեստը և երկնագոյն քող-վերարկուն համընկնում են քրիստոնեական Աստվածամոր նույն տեսակի և գույնի հանդերձանքի հետ միջնադարյան պատկերագրության մեջ: Իսկ որ նրա ծնած դյուցազունների (աստվածությունների) եռյակը ուղղակի կապի մեջ է եղել հին հայ հասարակության երեք դասերի և դրանց իրական պարագլուխների հետ, վկայում են ինչպէս հնդեվրոպական ժողովուրդների համեմատական առասպելաբանության, այնպէս էլ հայ իրականության տարբեր բնագավառներին վերաբերող տվյալները: Ապացուցված է, որ հնդեվրոպական միասնության գոյության վերջին փուլում հնդեվրոպական ցեղերի դիցարանները ունեին հետևյալ երեք գլխավոր աստվածները.

1. Պարզ երկնքի և արևի աստվածություն, որի հասարակական ֆունկցիաները զուգադիպում են քրմական դասի ֆունկցիաներին:

2. Ամայրոպի և կայծակի, երկնամերձ լեռան աստվածություն, որի հասարակական ֆունկցիաները համընկնում են զինվորական դասի ֆունկցիաների հետ:

3. Տնտեսական գործունեությունն հովանավորող և բերրիությունն անձնավորող աստվածություն, որի հասարակական ֆունկցիաները համընկնում են նյութական բարիքներ ստեղծողների ֆունկցիաներին (համեմատաբար ուշ ձևավորված այս աստվածության ֆունկցիաները ավելի վաղ հատկացված էր նախորդ աստվածություններին)⁷:

Որպէս Տիգրան Երվանդյանի մասին վիպերգի մաս բերված այս առասպելում, ինչպէս տեսանք, նորածին դյուցազուններից մեկը՝ առյուծ սանձածը, սլանում էր արևմուտք: Արևելք- արևմուտք շարժման ուղղությունը արևի օրական շարժման ուղղությունն է՝ արևելքում ծագող արևը մայր է մտնում արևմուտքում: Այս դյուցազնի արևի անձնավորումը լինելու հանգամանքը փաստվում է նաև հայկական ավանդություններից մեկի օգնությամբ: Ըստ այդ ավանդության, «Արևը առյուծի մեջքին նստած սլանում է երկնականարի վրայով և երեկոյան գնում հանգստանում է մոր գրկում: Առյուծն իր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից»⁸: Անկասկած, արևի անձնավորում այս դյուցազնը լինելու է հնդեվրոպական «Պարզ երկնքի և արևի աստվածության» ժառանգորդը, որի հասարակական ֆունկցիաները զուգադիպում էին քրմական դասի ֆունկցիաներին:

Մայր դիցուհու ծնած երկրորդ դյուցազնը՝ ընձառյուծ սանձածը և հյուսիս արշավողը, անձնավորումն է զարնան և բնության զարթոնքի, որովհետև նրա շարժման ուղղությունը (հարավից հյուսիս) հենց զարնան շարժման ուղղությունն է հասարակածից հյուսիս ընկած բոլոր երկրներում: Նույն այդ ուղղությամբ են հետ չվում զարնան ավետաբեր թռչունները՝ արագիլը և ծիծեռնակը: Քանի որ զարնան ու բնության

⁶ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Ա, իզ:

⁷ Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 793-796.

⁸ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն, Ավանդապատմւմ, Եր., 1969, էջ 4

զարթոնքն անճնավորող աստվածությունները նաև մեռնող - հառնող աստվածներ են, աստ ակամայից հիշում ենք փոքրասիական ծագմամբ հունական Դիոնիսոս աստծուն, որը ևս պատկերվում էր ընձառյուծ հեծած: Ըստ այսմ, մեր այս դյուցազնը ժառանգորդն էր լինելու հնդեվրոպական «տնտեսական գործունեությունն հովանավորող և բերրիությունն անճնավորող աստվածության», որի հասարակական ֆունկցիաները համընկնում էին արտադրողների դասի ֆունկցիաներին:

Մայր դիցուհու ծնած երրորդ դյուցազնը վիշապ սանձածը, արծվաթռիչը և Աժդահակի մահաբերը, որը վիպերգում նույնացված է եղել Տիգրան Երվանդյանի հետ, լինելու էր ժառանգորդը հնդեվրոպական «ամպրոպի և կայծակի, երկնամերձ լեռան աստվածության», որի հասարակական ֆունկցիաները համընկնում են զինվորական դասի ֆունկցիաների հետ:

Աժդահակի երագի այս երեք դյուցազուններն են, որ հանդես գալով որպես հին հայերի երեք դասերի երկնային դասապետներ, նույնացված են եղել այդ նույն դասերի երեք իրական դասապետների հետ: Վերջիններս եղել են Քսենոփոնի «Կյուրոպե-դիայում» հիշատակված այբայորդիներ Տիգրանեսը, Մաբարիսը և զորավար (հետևակազորի հրամանատար) Էմբասը⁹: Դեռևս Մ. Չամչյանցն էր ցույց տվել, որ Քսենոփոնի հիշատակած արքայազն Տիգրանեսը Խորենացու երկից քաջ հայտնի Տիգրան Երվանդյանն է¹⁰: Այսուհանդերձ, պետք է ի նկատի առնել, որ Տիգրան Երվանդյանը վիպական կերպար է՝ պահպանած ինչպես իր պատմական նախատիպ նույնանուն անձանց, այնպես էլ նրանց հետ նույնացված հին հայոց ամպրոպի աստծուն բնորոշ գծեր: Ի դեպ, երկբնույթ է նաև նրա հակառակորդ Աժդահակի կերպարը, որի մեջ միաձուլված են թե՛ Մարաստանի Աստիագես թագավորին (մ.թ.ա. 625-585թթ.), թե՛ իրանական առասպելների Աժի - Դահակային («Օձ-Դահակ») բնորոշ գծեր¹¹: Տիգրան Երվանդյանի կերպարի ամպրոպային գծերի առնչությամբ Մ. Աբեղյանը գրում է. «Ամպրոպային առասպելի մեջ ամպրոպի աստծու քրոջը կամ կնոջը համիշտակում է վիշապը և արգելում իր բուրգում: Բայց աստվածը հաղթելով վիշապին՝ ազատում է քրոջը կամ կնոջը: Մեր առասպելի մեջ Տիգրանուհին նույն դերն է կատարում: Աժդահակը, ամպրոպային վիշապը, համիշտակում է Տիգրանից (=սկզբնապես ամպրոպային աստծուց) նրա քրոջը և պահում իր մոտ: Բայց Տիգրանը հարձակվում է իր թշնամի վիշապի վրա, սպանում է նրան, ազատում քրոջը...»¹²:

Տիգրան Երվանդյանի մասին վիպերգի բաղկացուցիչ մաս դարձած քննարկվող առասպելը, ըստ երևույթին, նախապես բաղկացուցիչ մասն էր լինելու տարեմտի թատերականացված արարողակարգի: Հետևենք դյուցազունների ծննդի հերթականությանը: Նախ ծնվում է առյուծ սանձած արևն անճնավորողը: Սա տարեմտն էր խորհրդանշում՝ զարնանային գիշերահավասարը (մարտ 21-22): Այս ծնվում է ընձառյուծ հեծած, զարնան անճնավորում դյուցազնը: Նա խորհրդանշում է ձմեռային ծանր նիբից արթնացող բնությունը: Վերջապես ծնվում է օձավիշապ Աժդահակի մահաբերը՝ վիշապ սանձած արծվաթռիչ դյուցազնը, ամպրոպի և կայծակի անճնավորումը: Նրա ծնունդը խորհրդանշում է զարնանային օդերևույթների բուռն գործընթացը, երբ երկնքում, բարձր լեռների կատարներին կուտակված ամպրոպայից ամպերն սկսում են որոտալ և կայծակել, տեղում են առաջին անձրևները: Առասպելաբանական մտածողությամբ այս ամենն ընկալվելու էր նաև որպես տիեզերքի յուսավորկենասաբեր կողմերի (արևելք, հարավ, երկինք) անճնավորումներն համարված գերբնական էակների հաղթանակը նրա խավար – մահաշունչ կողմերի (արևմուտք, հյուսիս, ընդերք) անճնավորումների դեմ, կյանքի հաղթանակը մահվան դեմ, նոր տարվա հաղթանակը հին տարվա դեմ, ազատասեր-հայրենասեր դյուցազնի (այս դեպքում Տիգրան Երվանդյանի) հաղթանակը օտարերկրյա բռնակալի (այս դեպքում Աժդահակի) դեմ:

⁹ Xen., Kyrop., III, 1,1-14; III, 3,1-5; V,3,38 (Հ. Մանանդյան, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Եր., 1944, էջ 187-196):

¹⁰ Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Եր., 1985, էջ 187-196:

¹¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1966, էջ 134-135:

¹² Նույնը, հ. Գ, Եր., 1968, էջ 61:

«Կյուրոպեդիայում» հիշատակված արքայազն Տիգրանի սոցիալական ֆունկցիաների մասին՝ որպես զինվորների դասապետի, կարող են վկայել ոչ միայն ամպրոպի հին հայկական աստծու հետ նրա նույնացված լինելու հանգամանքը, այլև ուրիշ մի շարք իրողություններ: Ուշագրավ են հատկապես Խորենացու վկայությունները Տիգրան Երվանդյանի ծավալած և ռազմական բնույթ կրած զործողությունների մասին, չնայած գտնում են, որ այստեղ իրենց արտացոլում են գտել ոչ միայն Աքեմենյան Կյուրոսի ժամանակակից ու դաշնակից Տիգրանի, այլև Արտաշեսյան Տիգրան Մեծի իրագործած նվաճումները¹³: Պատմահայրը Տիգրան Երվանդյանի մասին գրում է. «... Սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն եւ խոհեմագոյն, եւ արանց այնոցիկ եւ ամենեցուն քաջ... Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան... Արանց կացեալ զլուխ եւ արութիւն ցուցեալ՝ զագոս մեր բարձրացոյց, եւ զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս եւ հարկապահանջս կացոյց բազմաց... Հետեւականարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, եւ պարաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, եւ շերտաւորքն ի սուսեր եւ ի տէգ միզակի վառեալք. մերկքն վահանօք եւ զգեստուք երկաթեօք պարածակեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, եւ որ ի նոցայն պահպանակաց եւ զինուց փայլմունք եւ շողիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել»¹⁴:

Ինչպես Տիգրան Երվանդյանի, այնպես էլ Արտաշեսյան Տիգրան Մեծի ունեցած ռազմական հաջողություններին և հայ զինվորների դասապետները լինելուն համահունչ է նրանց կրած միևնույն անունը ևս, որը նույնպես պետք է քննարկման առարկա դառնա: Նրանց կրած *Տիգրան* անունը ծագումով իրանական է, բայց իրանցիների մեջ հազվադեպ կիրառություն գտած¹⁵: Ըստ Հ. Աճառյանի, այս անվան իրանական նախածնը ունեցել է **tigrarāna* տեսքը՝ կազմված *tigra* «նետ» և *rāna* «մարտնչող» բառերից, հետո արագաբանության օրենքով վերածվել է **tigrāna* –ի, որից էլ մեր *Տիգրան*-ը¹⁶: Մեր կարծիքով, անվան առաջին մասը ներկայացնում է ոչ թե իրան. *tigra* «նետ», այլ **tig* // **tæg*- (որից՝ հայ. *տէգ*) բառը: Այսպիսի ստուգաբանության հավաստիությունը հաստատվում է Տիգրան Երվանդյանի վերաբերյալ Մ. Խորենացու հաղորդած հետևյալ տեղեկություններով:

1. Աժդահակի երագում վիշապ սանձած դյուցազնը (Տիգրան Երվանդյանի երկնային համարժեքը) նրա հետ մեռանարտում է նախ «ի *տէգ միզակաց*»¹⁷:

2. Տիգրանի համար Խորենացին ասում է. «Բայց գովեմ զքաջ նահատակն իմ եւ *զնիզակատրն*»¹⁸:

3. Ապա. «Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս. քանզի ի լինել մարտին *միզակաւ* օրինակ իմն որպէս զզոր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն՝ շամփրէ զԱժդահակ յընդարձակ *տէգ միզակին*, եւ յամփոփել միսանգամ զձեռնն արտաքս զկէս մասն թոքոցն հանդերձ *զինուն* ի դուրս բերէ»¹⁹:

Որ միզակը կայծակի խորհրդանիշն էր համարվում և դասային – սրբազան նշանակություն էր ձեռք բերել, հանրահայտ է: Առաջինի առթիվ հիշենք «կայծակ» պատասխանը պահանջող հետևյալ հանելուկը. «Մարեն էկամ վազեվազ / Ջիդան (միզակ) թային օխտը գազ»²⁰: Երկրորդի առթիվ ավելորդ չեն համարում մեջ բերել Խ. Մամուլեյանի հետևյալ տողերը. «Նա համարվում էր իշխանության խորհրդանիշ... Նիզակն ազատ ծնված յուրաքանչյուր քաղաքացու զենքն էր, ուստի և այն դնում էին զինվորի գերեզմանում: Նիզակը նաև պատերազմի խորհրդանիշ էր համարվում. հին հռոմեացիները, գաղղիացիները(գալլերը) ու սկանդինավները, պատերազմ հայտարարելիս՝ մի քանի միզակներ էին նետում թշնամու երկրի սահմանագծի վրայով:

¹³ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. Ա, Եր., 1966, էջ 138 – 139, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1971, էջ 437, 891-892:

¹⁴ Մովսիսի Խորենացու..., Ա, իդ:

¹⁵ Ն. Ադունց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 335-336:

¹⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Եր., 1979, էջ 638:

¹⁷ Մովսիսի Խորենացու..., Ա, իզ:

¹⁸ Նույնը, Ա, իթ:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Մ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 13:

Նախաստանական Հայաստանում էլ նիզակը տիրապետող ու համատարած զենք է եղել՝ սկսած քարեդարյան ժամանակաշրջանից: Այդ են ապացուցում հնագիտական պեղածոների մեջ հանդիպող բազմաթիվ նիզակածայրերը»²¹:

Նիզակավոր են նաև քրիստոնյա զորավար սրբերը: Նրանցից հատկապես սուրբ Սարգիսը, մանավանդ ժողովրդական ավանդություններում, հանդես է բերում ընդհանուր գծեր ինչպես Տիգրան Երվանդյանի առասպելաբանական, այնպես էլ պատմական նախատիպերի հետ: Ավանդություններից մեկի համաձայն, «ծուլերով զարդարված նիզակը ձեռին, յափնջին ուսին նա շրջում է ողջ Հայաստանով մեկ: Նրա ձիու պնչերից ամպեր են ցայտում և փաթիլ-փաթիլ ձյուն անում, ռոտների տրոփյունից աշխարհք թնդում, *նիզակի* խաղացնելուց սաստիկ բուք բարձրանում»²²: Դիշտ է, հաճախ սուրբ Սարգիսը ժողովրդական հավատալիքներում և ավանդություններում իրեն դրսևորում է որպես հեթանոսական հողմի աստծու ժառանգորդ²³, բայց երբեմն էլ բացահայտում է իր ամպրոպային էությունը: Ի նկատի առնենք, որ ամպրոպի և հողմի աստվածությունների տիեզերական ֆունկցիաների միավորումը ռազմի աստծու կերպարում առասպելաբանական մտածողության յուրահատկություններից էր²⁴: Օրինակ, հաճախ ⁴IM զաղափարագրի տակ են սեպագրերում հանդես գալիս այնպիսի ամպրոպային աստվածություններ, ինչպիսիք են ուրարտական Թեյշեբան և աքքադական Ադադը, երբ ⁴IM – ը ուղղակի «հողմ» է նշանակում²⁵:

Սուրբ Սարգիսի ամպրոպային էությունը ուրվագծվում է, օրինակ, հետևյալ ավանդության մեջ. «Երկու որբեր՝ քույր ու եղբայր (Միմիկ և Միմոն) ապրելիս են լինում մի գյուղում որի ջուրը կտրում է վիշապը: Ջուր ստանալու համար գյուղացիները ստիպված ամեն անգամ երկու մարդ էին զոհում վիշապին: Հերթը հասնում է որբերին: Սբ. Սարգիսը խղճալով, խլում է սրանց վիշապի երախից ու *նիզակով* սպանում է վիշապին»²⁶: Սբ. Սարգիսն իր ամպրոպային էությունը առավել հստակ կերպով դրսևորում է ժողովրդական ավանդություններից մեկի հետևյալ հատվածներում. «Սուրբ Սարգիսը մի ագրայիլ տղամարդ ա ըլել: Դղբաշի Ուշաբ թագավորը... հայերին սկսում ա կապել, տանջել, չորչարել... Սուրբ Սարգիսն իր ընկերտանց հետ հասնում ա Ուշաբի դռունին (զորք), թյունը կռիվ տալի... Սուրբ Սարգիսն ամբի պես կեռորմ (զոռում), կեծակի նման տրաք-տրաքում, քանդուքար ա անում թագավորի բերդերն ու էնտեղ կապած, կշկռած հայերին ազատում»²⁷: Բերված ավանդության մեջ Սուրբ Սարգիսի կերպարը հնագույն առասպելաբանական և պատմական բնույթի կապեր է դրսևորում Տիգրան Երվանդյանի կերպարի հետ: Մի դեպքում Դղբաշի (Իրանի) Ուշաբ թագավորն է, որի անունը «վիշապ» է նշանակում, մյուս դեպքում Մարաստանի (Իրանում) թագավոր Աժդահակը, որի անունը ևս «ի մեր լեզուս է վիշապ»²⁸:

Սեր խորին համոզմամբ, Տիգրան Երվանդյանին բնորոշ վիշապամարտության և ամպրոպային էության տեսանկյուններից էլ պետք է քննարկման առարկա դարձնել նրա *Երուանդեան* մակդիրը, որը իր հիմքում ունի հայոց վաղնջական ժամանակների ամպրոպի աստծու *Երուանդ* անունը: Հին մարդիկ առասպելաբանական մտածողությամբ իրենց իշխող տոհմերին կամ նրանց հայտնի ներկայացուցիչներին վերագրում էին աստվածային ծագում: Օրինակ, մեր Վահունի քրմապետական տոհմը ծագած էր համարվում Վահագն աստծուց²⁹, հին հույները Հերակլեսից էին սերած համարում Արգոսի, Մեսենայի, Սպարտայի արքայատոհմերին Հունաստանում և Լյուդիայի արքայատոհմը Փոքր Ասիայում, իսկ մակեդոնական ծագմամբ Սելևկյան արքայա-

²¹ Խ. Մ ա մ ն ի ե լ յ ա ն, *Հին Հայաստանի կուլտուրան*, հ.2, Եր., 1941, էջ 65:

²² Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ. է, Եր., 1975, էջ 81, Ե. Լալայան, *Երկեր*, հ.1, Եր., 1983, էջ 271:

²³ Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, *նույն տեղում*, էջ 78-82:

²⁴ Նույնը, հ. Գ, էջ 48:

²⁵ Н. А р у т ю н я н, *Новые урартские надписи Кармир-Блура*, Ер. 1966, стр. 30, В.Афанасьева, Адад, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 17.

²⁶ Ա. Դ ա ն ի ա լ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 188-189:

²⁷ Նույնը, էջ 366:

²⁸ Մովսիսի *Խորենացույ...*, Ա, 1:

²⁹ Նույնը, Ա, լա:

տոհմը իր աստվածային նախնին համարում էր Ապոլոնին³⁰: Ուրեմն, արտառոց ոչինչ չկա այն բանում, որ մ.թ.ա. VI-IIIդդ. Հայաստանը կառավարած արքայական-սատրապական տոհմը և նրա ներկայացուցիչները կոչվել են *Երուանդեան*, *Երուանդունի* // *Արուանդունի*, *Երուանդական* (արամեաառաջ ռոնդոն)³¹, իսկ նրանցից ոմանք ուղղակի կրել *Երուանդ* անունը (գահանունը):

Երուանդ/*Արուանդ* անվան իրանական ստուգաբանությունները հենվում են նրա և համապատասխան իրանական բառերի հնչյունական մնանության վրա, պատմական հիմնավորում չունեն, իրարամերժ են, ուստի և անընդունելի: Հայտնի ստուգաբանությունները հայկական այս անունը բխեցնում են կամ պահլավ. arvand (ավեստ. aurva, aurvant) «արագ, քաջ», կամ պարս. arvand «խոճ, փափագ», «շուք և փառավորություն», «փորձ» բառերից, կամ մարական *Rayavant (ավեստ. raēvant) «հարուստ, ճոխ» նախածնից³²: Մեր *Երուանդ*/*Արուանդ* -ի հունական համարժեքներն են *Օրոնտաս*/*Օրոնտես*-ը և *Արուանդես*-ը: Սրանցից առաջինը հույն հեղինակների կողմից գործածական ձևն է, իսկ երկրորդը հանդիպում է Նեմրոթ լեռան (Կոմագենեում) արձանագրություններում և ավելի հարազատորեն է վերարտադրում անվան հայկական նախածնից³³ (կոմագենացի արձանագրողը հավանաբար չի իմացել նրա հունական համարժեքի գոյությունը):

Հունական *Օրոնտաս*/*Օրոնտես*-ը հայկական *Երուանդ* // *Արուանդ*-ի իսկական համարժեքն համարվել չի կարող: Գ. Չախուկյանը հունականի համարժեքն համարում է հայկական *Հրանտ* // *Հրանդ* // *Հրատն* անձնանունը և մակեդոնական *Օրոնտաս*-ը (հմմտ. նաև լուկիական *Orontes*-ը՝ ըստ Վիրգիլիոսի), ավելացնելով, որ «մակեդոնական անվան համար իրանական ծագում ենթադրելը դժվար է, մանավանդ որ *-տաս*-ը մակեդոնական սովորական ածանց է»³⁴: Ի դեպ, հին հույները կարող էին հայկական *Երուանդ*/*Արուանդ*-ի համարժեքն համարել իրենց ծանոթ մակեդոնական *Օրոնտաս*-ը այնպես, ինչպես ռուսների համար Никита –ն «համարժեքն» է մեր *Սկրտիչ*-ի, Борис-ը *Բադիչ*-ի, Сема–ն *Սենեքերիմ* // *Սենիկ*-ի և այլն: Ուրեմն, մենք հրաժարվելու ենք հայկական *Երուանդ* // *Արուանդ* անվան գուգահեռ օտար ձևերը որոնելիս հենվել նրա և վերոհիշյալ օտար բառերի ու անունների արտաքին հնչյունական մնանության վրա:

Ասվեց, որ Տիգրան Երվանդյանի *Երուանդեան* մականվան իմաստը որոնելիս ելակետ պետք է դարձնել վիպական այդ կերպարի առասպելաբանական նախատիպի ամպրոպային վիշապամարտիկ լինելու իրողությունը: Այսպիսի մոտեցման իրավացիությունը հաստատվում է *Երուանդ* // *Արուանդ* անվան իմաստային համարժեքի գոյությամբ: Խոսքը Արմավիրի հունարեն մի արձանագրությունից հայտնի Εβρόντης անվան մասին է: Արձանագրությունն այդպես է կոչում մ.թ.ա. III –IIդդ. սահմանազլխին քազավորած Երվանդ Վերջինին³⁵: Այս անվան հիմքում դժվար չէ նկատել հունարեն βροντή «ամպրոպ» բառը, քանի որ արձանագրությունը, Հայաստանում գրված լինելով հանդերձ, հունարեն է և վերաբերում է հելլենիստական դարաշրջանին: Որպես հատուկ անուն հունարեն բառի գործածման օրինակ տալիս է առասպելաբանական Բրոնտես («Ամպրոպային») կիկլոպի անունը³⁶, իսկ որպես երկնքի և ամպրոպի Չևս աստծու հատկանիշ գործածված է հետևյալ բառակապակցություններում. Ζεὺς βρόντης (ըստ

³⁰ А. З а й ц е в, Гераклиды, "Мифологический словарь", стр. 149-150; Э. Бикерман, Государство Селевкидов, М., 1985, стр. 236.

³¹ А. П е р и х а н я н, Арамейская надпись из Зангезура, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, 4, էջ 108:

³² Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Եր., 1944, էջ 145, А. Периханян, նշվ. աշխ., էջ 121:

³³ Գ. Մ ա ղ ա յ ա ն, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 30:

³⁴ Գ. Չ ա խ ու կ յ ա ն, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 42:

³⁵ Հ. Մ ա ն ա ն ղ յ ա ն, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Եր., 1946, էջ 27-28, 47-49:

³⁶ "Древнегреческо-русский словарь", т. I, М., 1958, стр. 308.

Հոմերոսի) և Ζεύς βροτων (ըստ Արիստոփանեսի): Մրանց երկրորդ բաղադրիչների համար հմնտ. βροτῶν «որոտալ» և «շանթեր արձակել, որոտալից խոսել»³⁷ :

Երվանդ Վերջինի Εβρόντης // «Ամպրոպային» կոչումը նրա *Երուանդ* անվան համարժեքն է, խոսում է վերջինիս «ամպրոպային» բնույթի մասին, որն հաստատվում է նաև այս Երվանդին վերագրված աչքերով շանթելու հավատալիքի գոյությանը: Այս առթիվ մեր պատմահայրը գրում է. «Բայց ասեն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալըջացն սովորութիւն ունել սպասատրացն արքունի՝ վէնս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, եւ ի հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սուտ եւ առասպել, եւ կամ դիական ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ գորս կամի»³⁸: Պարզ է, որ Երվանդունի թագավորական դինաստիայի այս վերջին ներկայացուցիչի կրած *Երուանդ* անունը եթէ «ամպրոպային» բնույթ չունենար, ապա նրա կրողը չէր կոչվի նաև Εβρόντης և նրան չէր վերագրվի շանթարձակ աչքերով որձաքար պայթեցնելու ունակություն:

Ասվածները թույլ են տալիս պնդելու, որ Տիգրան Երվանդյանի *Երուանդեան* մակդիրի մեջ առկա *Երուանդ* անունը «ամպրոպային» բնույթ ունի: Նրա հիմքում հ.-ե. *per- «խփել» արմատն է, որից են ծագում նաև *հարուլ* «զարնել», «նետ արձակել» և *հարել* «եղջուրով խփել» բառերը³⁹: Այս երկրորդի առնչությամբ հիշենք, որ ամպրոպի աստծու սրբազան կենդանիներն էին համարվում նախ և առաջ եղջերավորները՝ ցուլեր, նոխազներ, խոյեր (պատկերացվում էին նաև թևավոր), որոնք եղել են նրանց կենդանական նախատիպերը ևս: Հմնտ. հայկական հետևյալ հանելուկները.

1. «Ինքը էծ/Մեջքը պեծ» (պատասխանը՝ «ամպ»),
2. «Կով մի ունիմ հանա-հանա, /Կոտոջները մարխանա, / Կաթնաղբյուրեն ջուր կը խմա./ Արյունծովեն ձեն կը հանա» («ամպ և որոտ»),
3. «Էն ի՞նչն ա ինչ / Կովը բռանչի ./ Ֆորթը փախչի» («որոտ և կայծակ»),
4. «Գարմիր եզ մը ունիմ, /Պոլոկելով (բառաչել) խեղը (հող) մղնու գու» («կայծակ») ⁴⁰:

Հայտնի է, որ ինչպես ամպրոպի աստվածները, այնպես էլ նրանց պաշտամունքի կենտրոնները կարող էին կրել այդ կենդանիների անվանումները պարունակող անուններ:

Խեթական թագավոր Սուպիլուլիումայի (1380-1340թթ. մ.թ.ա.) և Հայաստանի ցեղապետ -արքա Խուկանայի միջև կնքված պայմանագրի վերջնամասում հիշատակված հայաստական աստվածների շարքում կային ամպրոպի երեք աստվածներ: Գրանցից մեկը Առնիյա քաղաքում (^mAr-ni-ja) պաշտվող և ^dՍ գաղափարագրի տակ հանդես եկող աստվածն էր⁴¹: Ըստ երևութիւն, նա ևս կոչվել է **Առնիյա*: Հմնտ. ուրարտական դիցարանի Առնի (^dArni) աստվածը և նրա անվան հետ նույնաձագում Առնա բնակավայրի (^{ORU}Arna) անունը⁴²: Իսկ «^dArni աստվածությունը ունի հայկական ծագում (*առն* բառը բնութագրվում է որպես բնիկ հայկական բառ՝ ծագած հնդկարտական **r̥sen-* «արու» ձևից)»⁴³: Այս նույն արմատից է ծագում նաև հայ. *առն* «արու վայրի ոչխար» բառը՝ ազգակիցը հուն.- հուներ. *αρνε* «լսոյ» և հին հնդկ. *r̥sabhá* «ցուլ» բառերի⁴⁴: *Առն* «առու վայրի ոչխար, խոյ», «արու մարդ, տղամարդ» (ուրեմն, նաև «արու աստվածություն», «առնական աստված») նշանակող բառն էլ ընկած է լինելու ինչպես հայաստական քաղաքանվան, այնպես էլ ^dՍ գաղափարագրի տակ հանդես եկող տեղական ամպրոպի աստծու անվան հիմքում: Ի

³⁷ "Древнегреческо-русский словарь", т.1, М., 1958, стр. 308.

³⁸ Մովսիսի Խորենացույ..., Բ, խր:

³⁹ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 52-55:

⁴⁰ Ս. Հ ա ղ ո թ ո ճ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁴¹ В. Х а ч а т р я н, Восточные провинции хеттской империи (вопросы топонимики), Ер., 1971, стр.148 (KUB, XXVI,39,IV,29).

⁴² Н. А р у т ю н я н, Биайнили (Урарту), Ер., 1970, стр.360.

⁴³ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 57-58:

⁴⁴ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 1, Եր., 1971, էջ 261:

դեպ, Հայկական լեոնաշխարհի հնագույն մի շարք տեղանուններում առկա - ija տեղանվանակերտը, որը ծագում է հ.- ե. - ijо նախաձևից, գործածվել է նաև որպես անձնանվանակերտ: Հմմտ. հայասական Մարիյա և Անիյա ցեղապետ արքաների անունները⁴⁵: Մրա հետին ձևն է ներկայացնում հայ. -ի վերջածանցը՝ առկա ուրարտական Arni դիցանվան մեջ: *Երուանդ //Արուանդ* անվան հիմքում ընկած հ.-ե. *per- արմատից են սերում ոչ միայն *հարուլ* «խիտել», «նետ արձակել» (նախապես նաև «նիզակահարել») և *հարել* «եղջերահարել» բառերը, այլև ազգակից լեզուներում ինչպես ամպրոպային երևույթներ նշող մի շարք բառեր, այնպես էլ ամպրոպի, երկնքի ու պատերազմի աստվածներին հատկացված մի շարք դիցանուններ⁴⁶: Այս շարքի մեջ իր տեղը պետք է զբաղեցնի նաև հայկական *Երուանդ //Արուանդ* -ը՝ ծագած հ.-ե. *peruht - նախաձևից⁴⁷:

Վերադառնալով վիպական Տիգրան Երվանդյանի պատմական առաջին նախատիպին՝ «Կյուրոպեդիայի» Տիգրան արքայորդուն, կարող ենք վստահ ասել, որ նա է եղել զինվորների դասապետը ոչ միայն համաձայն Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների, այլև Քսենոփոնի վկայությունների: «Կյուրոպեդիայում» կարդում ենք.

1. «...Արմենների թագավորի մեծ որդին՝ Տիգրանը, որը երբեմն Կյուրոսի որսի ընկերն էր եղել»⁴⁸:
2. Կյուրոսն հարցնում է հայոց թագավորին, թե «ով է առաջնորդելու զորքը՝ որդի՞ն, թե ինքը: Եվ նրանք միասին ասացին. հայրը ասաց այսպես. «Ում որ դու կիրանայես», իսկ որդին՝ «Ես քեզանից չեմ բաժանվի, ո՛վ Կյուրոս...»⁴⁹:
3. «Հետևյալ օրը եկավ ինքը՝ Տիգրանը, պատրաստ ճանապարհվելու և նրա հետ նաև ի մի հավաքված զորքը՝ չորս հազար ձիավոր, տասը հազար նետածիլ և նույնչափ այլ թեթև վահանակիր»⁵⁰:
4. «Այնուհետև նա (Կյուրոսը- Մ. Պ.) բերեց Տիգրանին կնոջ զարդ և հրամայեց տալ (իր) կնոջը, որովհետև նա արհաբար մասնակցել էր պատերազմին ամուսնու հետ միասին»⁵¹:

Բերված հատվածներից երկրորդը և երրորդը մեկնաբանումների կարիք չեն զգում: Առաջին հատվածը չի պարզում, թե որտեղ կարող էին որսընկերներ դարձած լինել Կյուրոսը, որը պարսից թագաժառանգն էր, և հայոց թագաժառանգ Տիգրանը: Բնականաբար, այդ տեղը չէր կարող լինել ոչ Հայաստանը, ոչ էլ բուն Պարսկաստանը (Պարսք, Ֆարս): Կյուրոսն ու Տիգրանն որսընկերներ ու մտերիմներ դառնալ կարող էին միայն Մարաստանում, մարական արքունիքում, երբ որպես ենթակա թագավորությունների թագաժառանգներ գտնվելիս են եղել պատանդության մեջ: Այստեղ էլ նրանք մար արքայորդիների և մար մեծամեծների զավակների հետ միասին, ընդունված սովորույթի համաձայն, զբաղվելու էին թե որսորդությամբ, թե զինավարժություններով, թե պատերազմական գործով: Վկան, Կյուրոսի զորավարական գործունեությունը: Չորրորդ հատվածից երևում է, որ Տիգրանի կինը ամուսնու հետ «արհաբար մասնակցել էր պատերազմին», որի համար էլ հատուկ

⁴⁵ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 331:

⁴⁶ Т. Г а м р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, там же, т. II, стр. 615, 793; В. Топоров, Прусский язык, Словарь, I- К, М., 1980, стр 295; Л. Гиндин, К возможности реконструкции фракийского языка на материале греко- римских надписей, "Вестник древней истории", 1978, 3, стр.138; Е. Мелетинский, Фьертюн, "Мифы народов мира", т.2, М., 1988, стр. 573.

⁴⁷ Մ. Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն, Վահագնի երգի ակրոստիքոսների վերականգնման և վերծանման փորձ, Լրարեր հասարակական գիտությունների, 1981, 4, էջ 83-85:

⁴⁸ Xen., K y r o p., III,1,7 (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 401):

⁴⁹ Xen., K y r o p., III,1,42, (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 405)

⁵⁰ Xen., K y r o p., VIII,2,3 (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 406)

⁵¹ Xen., K y r o p., VIII,4,24 (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 412)

պարզևի էր արժանացել: Բնական է ենթադրելը, որ այդ ամենը ուղղակի կապ ուներ ոչ թե տիկնոջ, այլ նրա ամուսնու հասարակական ֆունկցիայի հետ: Տիկինը պատերազմին մասնակցելու իրավունք ուներ որպես զինվորների դասապետի կին:

Ուղղակի կապ պետք է գոյություն ունենա ոչ միայն հիշյալ անձանցից Տիգրանի (մի կողմից) և վիշապ սանձած դյուցազնի (մյուս կողմից) միջև, այլև Քսենոփոնի հիշատակած Սաբարիսի ու Էմբասի (մի կողմից) և առյուծ ու ընձառյուծ սանձած դյուցազունների (մյուս կողմից) միջև: Ինչպես որ Տիգրանն էր համարվել երկրային մարմնավորումը զինվորների երկնային դասապետի՝ վիշապ հեծած դյուցազնի, այնպես էլ Սաբարիսն ու Էմբասն էին համարվելու երկրային մարմնավորումները քրմերի ու արտադրողների երկնային դասապետների՝ առյուծ ու ընձառյուծ հեծած դյուցազունների:

Արքայազն Սաբարիսի սոցիալական ֆունկցիաների բացահայտման գործում ուղենիշ դեր կարող են կատարել Քսենոփոնի հետևյալ վկայությունները:

1. Հայոց թագավորը լսելով Կյուրոսի գլխավորած զորամասի Հայաստան ներխուժելու մասին, «ոչ միայն ուղարկեց ոմանց զանազան կողմեր հավաքելու իր ուժերը, այլև լեռներն ուղարկեց իր կրտսեր որդուն՝ Սաբարիսին, ու կանանց՝ իր և որդու, նաև աղջիկներին: Նրանց հետ միասին ուղարկեց նույնպես և զարդերն ու ամենաարժեքավոր կահկարասիքը, և տվեց նրանց ուղեկիցներ»⁵²:
2. «Վերջ ի վերջո նրանց (Կյուրոսի զինվորների – Ս.Պ.) ձեռքն ընկան նաև թագավորի որդին, կանայք և աղջիկները ու նաև նրա հարստությունները, որ իրենց հետ տանում էին»⁵³:
3. «Վերջ ի վերջո եկավ նրան (Կյուրոսին – Ս. Պ.) դիմավորելու և արմենների թագավորի կինը դուստրերի ու կրտսեր որդու հետ ու բերեց իր հետ մյուս ընծաների հետ նաև ոսկի, որն առաջ Կյուրոսը չէր ուզում վերցնել: Կյուրոսը տեսնելով այդ, ասաց. «...դու, տիկին առ այդ փողը, որ բերում ես, և զնա՛, ու այլևս մի՛ տա արմենների թագավորին, որ նա այդ գետնի մեջ թաղե: Դու ուղարկիր որդուդ (Սաբարիսին –Ս.Պ.) զորքի մեջ ու նրանցով ամենագեղեցիկ կերպով նրան զարդարիր»⁵⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Սաբարիսն ուղղակի առնչություն է ունեցել այնպիսի գործերի հետ, ինչպիսիք էին արքայական կանանցի պաշտպանությունը, զանձերի և թանկարժեք իրերի պահպանությունը և արքունի ամբողջ-ապաստարանների հսկողությունը: Կանանցի, զանձերի և թանկարժեք իրերի հետ միասին լեռներ հեռացող Սաբարիսը նպատակ է ունեցել դրանք հասցնել լեռնային ամրոցներ, որով էլ դրանք ապահովված կլինեին թշնամական ոտնձգություններից: Ըստ այսմ, կարելի է գուցա հեռներ տեսնել Սաբարիսի ֆունկցիաների և ուշ ժամանակների մարդպետի ֆունկցիաների միջև: Հայտնի է, որ Արշակունյաց դարաշրջանում մարդպետ կոչված գործակալի տնօրինության տակ էին գտնվում արքայական կանանցի վերակացությունը և արքունի զանձերի, բերդերի ու կալվածքների վերահսկողությունը⁵⁵: Ընդ որում, մարդպետների տնօրինությանն հանձնված այս ոլորտները նախապես գտնվելու էին քրմապետների տնօրինության տակ, որոնց ֆունկցիաները աշխարհի շատ երկրների մեջ՝ Հայաստանում ևս վաղնջական ժամանակներում շատ ավելի ընդգրկում էին լինելու, քան հետագա դարաշրջաններում: Մարդպետի և քրմապետի ֆունկցիաների նախնական միասնության մասին են խոսում հետևյալ իրողությունները:

Հունահռոմեական աղբյուրներում հիշատակվում է հայկական *մարդ* անունով մի «ցեղ», որը ոչինչ ընդհանուր ունեալ չէր կարող իրանական վաչկատուն *մարդ* կամ *ամարդ* կոչված ցեղի հետ: Ն. Արոնցի կարծիքով, մարդպետություն գործակալությունը գլխավորած հայր մարդպետները սերում էին հայկական մարդերից, որոնց անունն էլ կրում էին թե՛ գործակալը, թե՛ նրա գործակալությունը⁵⁶: Սրանց բնակության շրջանի վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր և իրարամերժ կարծիքներ: Հ. Մանանդյանը

⁵² Xen., *K y r o p.*, III 1,1-2, (Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 400)

⁵³ Xen., *K y r o p.*, III, 1,4 (Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 400)

⁵⁴ Xen., *K y r o p.*, III, 3,2-3, (Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 411-412)

⁵⁵ Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, հ.Բ, մասն 2 Եր., 1957, էջ 329:

⁵⁶ Н. А. Д о н ц, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ер., 1971, стр. 417.

վերջնականապես ճշտեց նրանց բնակության տարածքը, ցույց տալով, որ մարդերը նախապես չէին կարող բնակված լինել ո՛չ հետագա Մարդաստանում, ո՛չ հետագա Մարդուցայքում, ո՛չ էլ հետագա Մարդաղիում և որ նրանց բնակեցրած տարածքը գտնվում էր Հայկական Պար լեռնաշղթայի և Տարոնի միջև, ներառելով Արածանիի (Արևելյան Եփրատի) վերին հոսանքի ավազանը⁵⁷: Հ. Մանանդյանի եզրակացությունը հենվում է Տակիտոսի այն հաղորդումների վրա, որոնք վերաբերում են Արտաշատում ձմեռած հռոմեական զորավար Կորբուլոնի կողմից «Արքայական պողոտայով» դեպի Տիգրանակերտ 59թ. ձեռնարկաց արշավանքին: Հռոմեացի պատմիչը գրում է. «Իսկ երբ նա անցնում էր մարդերի սահմանների մոտով, որոնք սովոր էին ավազակային հարձակումների, իսկ ներխուժումներից պաշտպանված էին լեռներով, նրանք հարձակումներ գործեցին նրա վրա: Նրանց դեմ նետելով իրերներին, Կորբուլոնը ավերեց նրանց հողերը և թշնամու (մարդերի – Ս.Պ.) հանդգնության վրեժը լուծեց ուրիշի (իրերների – Ս.Պ.) արյունով»⁵⁸: Որ խոսքը Հայկական Պարից մինչև Տարոն ձգված տարածքի մասին է, պարզ երևում է Տակիտոսի հաջորդ շարադրանքից: Նա գրում է. «Անցնելով ապա Տարոնցիների երկիրը, Կորբուլոնը խուսափեց անսպասելի վտանգից. նրա վրանի մոտ բռնվեց երևելի տոհմից ոմն զինված բարբարոս (հայ-Ս.Պ.)»⁵⁹:

Մարդերի բնակեցրած այս տարածքի մեծ մասը կազմում էին հետագա Հարթ և Բագրևանդ գավառները: Մրանցից առաջինը Մանավազյան նախարարական տոհմի տիրույթն էր, իսկ այս տոհմն իրեն սերած էր համարում Հայկի քուրմ որդի Մանավազից⁶⁰: Որ Հարթը ժամանակին քրմապատկան գավառ է եղել. երևում է նաև նրանից, որ Խոսրով Կոտակի հրամանով Մանավազյան տոհմի բնաջնջումից հետո այն հանձնվեց Աղբիանոս եպիսկոպոսին, որը ևս քրմական ծագում ուներ⁶¹: Հիշյալ գավառներից երկրորդում՝ Բագրևանդում էին գտնվում համահայկական այնպիսի սրբավայրեր, ինչպիսիք էին սրբազան Նպատ լեռը, Արածանիի ակունքները և Բագավանն իր հայտնի սրբավայրերով: Այս գավառը ևս քրմապատկան էր լինելու, որովհետև, ըստ Ս. Խորենացու, այստեղ էր թաղված Մաժան քրմապետը⁶², իսկ ավելի ուշ վախճանվել էր Սահակ Պարթև կաթողիկոսը⁶³: Վերջին իրողությունը վկայությունն է այն բանի, որ գավառը ժառանգական տիրույթն է եղել Լուսավորչի կաթողիկոսական տոհմի: Բայց մինչ այդ Բագրևանդը, Հարթի հետ միասին, պատկանելու էր Աղբիանոսյան կաթողիկոսական տոհմին, որովհետև սրա հիմնադիր վերոհիշյալ Աղբիանոս եպիսկոպոսը «կողմանցն Եփրատական գետոյն լինէր վերակացու»⁶⁴: Խոսքը Արևելյան Եփրատի (Արածանի) վերնագավառների մասին է՝ Բագրևանդը ներառյալ: Վերջինս որպես Աղբիանոսին հատկացված գավառներից մեկը, հանվանե հիշատակված է Ազաթանգեղոսի երկի արաբերեն թարգմանությունում՝ եփրատամերձ մյուս (հանվանե չհիշատակված) գավառների հետ միասին⁶⁵:

Հնում մարդերի կողմից բնակեցված, ուրեմն, նաև մարդպետների կողմից կառավարվող Բագրևանդ գավառի քրմապատկան լինելու մասին է խոսում նրա անվան ստուգաբանությունը ևս: *Բագրևանդ* անվան ավելի հին ձևը լինելու էր

⁵⁷ Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի զխավոր ճանապարհները ըստ Պատմագրության քարտեզի, Եր., 1936, էջ 107: Նույնի, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Ա, էջ 337:

⁵⁸ Tac., A n n., XIV, 23:

⁵⁹ Նույնը, XIV, 24:

⁶⁰ Մովսիսի Խորենացույ..., Ա, ժր: Ս. Պետրոսյան, Հայկի հողագործ, զինվոր և քուրմ որդիները, ԳՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու (երկու հատորով), 2, Գյումրի, 1996, էջ 141-142:

⁶¹ Փաստոսի Բիզանդացույ, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Գ.դ: Ի. ԱՃՈՒԷ, նշվ. աշխ., էջ 312, 348:

⁶² Մովսիսի Խորենացույ..., Բ, ծե, Բ, կգ:

⁶³ Մովսիսի Խորենացույ..., Գ, կգ, Գ, կէ: Ղազարայ Փարպեցույ, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1982, Ա, ժր:

⁶⁴ Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1983, ԵԻԱ, 845:

⁶⁵ Ի. Ա. Ա. Օ. Ո. Ս., նշվ. աշխ., էջ 348:

**Բակրեանդ-ը՝ Բագրեանդ-ի վերածված այս գավառի հանրահայտ սրբավայր Բագավանի անվան և ծագումով իրանական բագ- «աստված» բաղադրիչը պարունակող հայկական մյուս տեղանունների ու բառերի ազդեցությամբ: Որ այս տեղանունը նախապես հնչել է ոչ թե գ-ով, այլ կ-ով, վկայում է նրա արաբական *Բադրավանդ* տառադարձությունը⁶⁶: Հակառակ դեպքում կունենայինք արաբական **Բաջրավանդ* ձևը: Հմմտ. *Գանձակ//Չանգա, Գառնի//Չուռնա, Գուրգան//Չուրգան* «Վիրք» և այլն⁶⁷: **Բակրեանդ* տեղանունը հեշտությամբ տրոհվում է **Բակ-րե-անդ* բաղադրիչների: Երրորդ բաղադրիչը տեղանվանակերտ վերջածանց է (հմմտ. *Հար-անդ, Մար-անդ, Վան-անդ* և այլն), առաջին բաղադրիչը՝ *բակ-ը*, ազգակիցն է իրանական *բագ/բագա* «աստված» բառի, նաև հին հնդկ. bhaga, ռուս. бог «աստված» և փռյուզ. Bagajos «Չև» բառերի: Հայերեն *բագ-* բաղադրիչով բառերի այս արմատի իրանական ծագումը շեշտելով, Հ. Աճառյանն ավելացնում էր, «եթե հայերեն բառը բնիկ լիներ պիտի ունենար **բակ* ձևը»⁶⁸: Հենց այս ձևով էլ արմատն առկա է **Բակրեանդ // Բագրեանդ* տեղանվան առաջին՝ ավելի հին, ձևում: **Բակ-րե-անդ* տեղանվան երկրորդ՝ *րե-* բաղադրիչի մեջ դժվար չէ տեսնել հ.-ե. *re- արմատը, որից է սերում ինչպես հայերեն արե (*>ա-րե*), այնպես էլ հին հնդկերեն ravi «արև» բառերը⁶⁹: Ուրեմն **Բակրեանդ // Բագրեանդ* նշանակում է «Արև աստծու տեղ, Արև աստծու երկիր»: Իսկ մինչև ռազմական գծեր ձեռք բերելը արևի աստվածը դյուցազնի պանթեոնի առաջին ֆունկցիայի (կրոնամոգական և իրավական ուղղվածություններով) կրողն ու գործադրողն էր, այսինքն՝ քուրմ աստված էր:*

Քրմապետն ու մարդպետը իրենց ֆունկցիաների մեջ մեկ ուրիշ ընդհանրություն էլ են հանդես բերում: Թե՛ առաջինը, թե՛ երկրորդը ունենն իրենց անմիջական հրամանատարության տակ գտնված զինված ուժերը: Քրմական զինված ուժերի վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ կան պահպանված Ագաթանգեղոսի և Հովհան Մամիկոնյանի երկերում: Իսկ մարդպետի գլխավորած զինված ուժերի վերաբերյալ ուշագրավ են «Չորանամակում» և Ղ. Փարպեցու երկում առկա տեղեկությունները: «Չորանամակի» վերջնամասում նախարարական գործառններից առանձին, հիշատակվում են «զսպասատրս դրանն արքունի՝ որ է ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանեին ընդ ա[ր]քայի եւ մարդպետական որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհոյն եւ գանձուց»⁷⁰: Ըստ Ղ. Փարպեցու, Աղվանք մեկնող Վարդան Մամիկոնյանի շուրջ համախմբվել էին ինչպես նախարարական շատ զնդեր, այնպես էլ «այլ գունդք ի զօրացն Մարդպետական այրուծիդ»⁷¹: Անկասկած, Արշակունյաց թագավորության գոյության ժամանակաշրջանում մարդպետական զնդի հրամանատարը լինելու էր մարդպետն ինքը: Այս հանգամանքը հստակորեն բացահայտում են Փ. Բուզանդի հետևյալ տողերը. «Արշակունի թագաւորն Քուշանաց, որ նստէր ի Բաղխ քաղաքի, նա յարոյց տալ պատերազմ ընդ Մասանականին Շապիոյ եւ թագաւորին Պարսից: Եւ Շապուի թագաւորն զամենայն զօրսն Պարսից գումարեալ խաղացոյց տալ պատերազմ ընդ նմա, եւ զօրս միանգամ ամեալ էր գերութիւն յերկրէն Հայոց զամենայն այրեւծի գումարեալ խաղացոյց ընդ ինքեան եւ զներքինին անգամ թագաւորին Հայոց Արշակայ տանէր ընդ ինքեան ի գործ պատերազմին... Եւ Դրաստամատ գործեաց անհնարին քաջութիւն այնչափ կռուաւ եւս ի վերայ Շապիոյ արքայի, եւ ապրեցոյց զնա ի մահուանէ. եւ բազումս ի Քուշանաց անտի կտտորեաց, եւ զբազում զախոյանից զգլուխս բերէր զառաջեալ»⁷²: Կասկած լինել չի կարող, որ Շապուի կողմից գումարված «յերկրէն Հայոց զամենայն այրեւծի»-ի կազմում լինելու էր նաև մարդպետական հեծելազունը, որի գլուխ անցած էլ Դրաստամատ մարդպետը կարողացել էր «բազումս ի Քուշանաց» կտտորել: Ասվածներից բխում է, որ արքայազն

⁶⁶ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Եր., 1965, էջ 38:

⁶⁷ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Եր., 1965, էջ 47-50:

⁶⁸ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Եր., 1971, էջ 373:

⁶⁹ Նույնը, էջ 310-311:

⁷⁰ H.A.A.O.H.H., նշվ.աշխ., էջ 252:

⁷¹ Ղազարայ Փարպեցոյ..., Բ, լր:

⁷² Փաստոսի Բիզանդացոյ..., Ե, է:

Սաբարիսի վերոհիշյալ «աղելիցները լինելու էին մարդպետական գնդի հեծյալները, որոնք իրենց հրամանատարի՝ նույն Սաբարիսի, գլխավորությամբ անհաջող փորձ էին կատարել հեռանալու լեռները: Իր ֆունկցիաներով հետագա մարդպետներին հիշեցնող արքայազն Սաբարիսը, ըստ այսմ, լինելու էր նաև հայոց քրմապետը, քրմերի դասապետը: Նա էլ համարվելու էր Աժդահակի երագի առյուծ հեծած աստվածային դյուցազնի երկրային կրկնորդը:

«Կյուրուպեղիայում» հանվանե հիշատակված երրորդ հայը Էմբասն է: Նրա հասարակական ֆունկցիաների պարզաբանման գործում կարևորվում է Քսենոփոնի այն հատորումը, որը վերաբերում է Կյուրոսի կողմից Բարելոնի գրավմանը: «Կյուրուպեղիայում» կարդում ենք. «Նրանցից հետո,- ասաց Կյուրոսը,- թող Արտաբազոսը առաջնորդե պարսից թեթև վահանակիրներին ու նետածիզներին, ապա Անտամյուսա Սեդացին՝ մեդացիների հետևագործը, ապա Եմբասը՝ արմենների հետևագործը, ապա Արտաբասը՝ հյուրկաններին, ապա Թամբրադասը՝ սակերի հետևագործը և ապա Դամատասը՝ կադուսիներին»⁷³: Էմբասի միայն հետևակազորի հրամանատարը լինելու հանգամանքը արդեն խոսում է նրա երկրի գլխավոր տնտեսը և արտադրողների (նյութական բարիքներ ստեղծողների) դասապետը լինելու մասին: Հաջորդ դարերում ևս հայոց բանակի հետևակ զորամասերն համալրվում էին բացառապես ռամիկներով՝ գերազանցապես գյուղական համայնքի անդամներով⁷⁴: Իսկ սրանց դասապետը երկրի գլխավոր տնտեսն էր՝ հայոց հազարապետը: Հազարապետի և նրա գլխավորած զործակալության վերաբերյալ Փ. Բուզանդը գրում է, որ Արշակ II-ը գահ բարձրանալով «նորոգեցաւ զուարթացաւ տերութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինսն. մեծամեծքն յիրաքանչիւր գահու, եւ զործակալքն յիրաքանչիւր չափու: Եւ սկիզբն զործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին»⁷⁵: Ռամիկների՝ նյութական բարիքներ ստեղծողների և հետևակազորի ուղղակի կապը երբեմն կարող էր ընկալվել նաև որպես նույնություն (հմմտ. լատին pedes, որը նշանակում էր և՛ «հետևակ», և թե «առամիկ»՝ պլերեյ)⁷⁶: Արքայազն Էմբասի արտադրողների՝ նյութական բարիքներ ստեղծողների, դասապետը լինելու օգտին է խոսում իր կրած անունը ևս: Մեր կարծիքով, Էմբաս (Εμβασ) անունը ծագումնաբանական ուղղակի կապի մեջ է հայերեն հետևյալ բառերի հետ:

1. *Ամբոխ* (<ամբ- ոխ). նշանակում է «համօրէն խումբ ռամիկն. ժողով խառնի-ճաղանջից. բազմութիւն մարդկան կամ զօրաց. ժողովուրդ»⁷⁷: Այս բառն համարելով պարսկերենից փոխառյալ, Հ. Աճառյանը նաև նկատել է տալիս, որ պարսկերեն առօծ բառի «բուն ծագումը անհայտ է»⁷⁸: Ի դեպ, մեր բառի պարսկերենից փոխառյալ լինելու դեպքում կունենայինք ոչ թե *ամբոխ*, այլ *'ամբոխ* (հմմտ. պարս. Andoh> հայ. *անդոռ* «մտատանջության հիվանդություն»)⁷⁹:

2. *Համբ* (<հ-ամբ). «խումբ»: Նոր հայկազյան բառարանի տված այս բացատրությունն Հ. Աճառյանն համարում է անստույգ՝ «խումբ»-ը առնելով հարցականի տակ⁸⁰, բայց միևնույն արմատը պարունակող նախորդ և հաջորդ բառերը ցույց են տալիս «խումբ» բացատրության ճշմարտացիությունը:

⁷³ Xen., *Κυρος*, V,3,38, (7. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ.Ա, էջ 412):

⁷⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ.1, էջ 834:

⁷⁵ *Փաստոսի Բիզանդացույ...*, Դ.,բ:

⁷⁶ *И. Д в о р е ц к и й, Латинско-русский словарь, М. 1976, стр. 735.*

⁷⁷ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ.Ա, Եր., 1979, էջ 56:

⁷⁸ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա, էջ 151:

⁷⁹ *Նույնը*, էջ 189:

⁸⁰ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ.Բ, Եր., 1981, էջ 24, Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ.3, էջ 23:

3. *Ըմբակ* (<ըմբ-ակ) կամ *ըմբայ* (<ըմբ-այ) բառը Երեմիա Մեղրեցու բառարանում բերվում է *եռակ* բառի բացատրությունը տալիս. «*Եռակ*. ըմբակ, Գ. ժողովանոց»⁸¹: Չեռագրերում հանդիպում է նաև նախորդի հետ միացած. «*Եռակըմբայք*-երիս. ժողովանոց»⁸²: Մրա վերաբերյալ Հ. Ամայանը անում է հետևյալ դիտողությունը. «Այս բառահոդվածը աղճատված է նաև բազմաթիվ այլ ձեռագրերում... Հմմտ. *Երիս*»⁸³: Իսկ «*Երիս – ժողովանոց*»⁸⁴: Բերված բառերից անջատելով –*ս* և –*ք* հոգնակիակերտերը, կունենաք *եռակ // ըմբակ // ըմբայ // երի // ժողովանոց* գրեթե նույնիմաստ բառերը: Ընդ որում, սրանցից *եռակ*-ը և *երի*-ն կարող են նույնաժառանգ լինել *երեք* (զ=«երեք») բառի հետ, որն անանցման մեջ է մտնում *երի*-(երիցս, երրորդ <երիր-որդ) և *եռ*-(եռաժանի, եռավանկ և այլն) ձևերով⁸⁵: Այս դեպքում *երի* –ի և *եռակ*-ի նախնական իմաստը կարող էր լինել «երրորդ դաս» > «ժողովուրդ» > «ժողովանոց»: Հմմտ. վրաց. *eri* «ժողովուրդ» և «աշխարհագոր», որից *eristhavi // երիսթա* «մարդկանց գլուխ, գորագլուխ»⁸⁶:

Ըստ երևույթին, Տիգրանի *Երուանդեան* կոչվելու պատճառով է, որ նա համարվել է Երվանդ Մակավակյացի որդին (*Երուանդեան* –ը հասկացվել է որպես հայրանուն), իսկ վերջինս տեղ է գրավել Հայկակի (Մրա Հայկակ) ու Տիգրանի միջև: Դա երևում է հետևյալից: Մար և հայ գահակալների իշխած ժամանակաշրջանների համապատասխանեցմամբ ստեղծված խորենացիական անվանացանկում որպես Աժդահակ // Աստիագեսի ժամանակակից հանդես է գալիս Երվանդ Մակավակյացը (Երուանդ Մակավակեաց)⁸⁷, երբ հաջորդ մի շարք գլուխների⁸⁸ շարադրանքից պարզվում է, որ Աժդահակի ժամանակակիցը ոչ թե նա է եղել, այլ Տիգրանը: Վերջինս, ճիշտ է, *Երուանդեան* է կոչվում, բայց ոչ մի տեղ չի նշվում, որ նրա հայրը Երվանդն է եղել: Որ Տիգրանի հոր անունը *Երուանդ* չէր կարող լինել, կարելի է կռահել նաև Քսենոփոնի հաղորդումներից: Նա «Կյուրոպեդիայում» բազմիցս հիշատակում է հայոց // արմենների թագավորին, բայց այդպես էլ անանուն է թողնում նրան: Եթե նա Երուանդ կոչված լիներ, ապա Քսենոփոնը ոչ մի դեպքում նրա անունը մոռացության չէր մատնի, որովհետև այդ անունը, իր Օրոնտա // Օրոնտես տարբերակ –համարժեքով քաջ հայտնի էր թե՛ հին հույներին, թե՛ անձամբ իրեն՝ Քսենոփոնին: «Անաբասիս»-ում նա այդ անունով է հիշատակում մ.թ.ա.V-IVդդ. սահմանագլխին Հայաստանի սատրապ եղած անձնավորությանը⁸⁹:

Երվանդ Մակավակյացը որևէ անցյալում չէր կարող ունենալ մ.թ.ա. VIդ. պատկանող հիշյալ անձանց հետ, որովհետև նա լինելու էր Այրարատի Երվանդունիներից՝ ըստ երևույթին, այստեղ հաստատված առաջին Երվանդունի թագավորը: Նրա անձը այստեղ է ենթարկվել առասպելաբանման և ընդգրկվել հին հայկական առասպելների մեջ: Դա երևում է ինչպես նրա կերպարի առկայությունից «Վարդես Մանուկի առասպելում», այնպես էլ նրա այստեղ արգելափակված (և հավերժ կենդանի) լինելու առասպելի մասին հիշողությունից: Մրանցից առաջինի առթիվ, Վարդաշ թագավորի ծավալած շինարարական գործունեության առնչությամբ, Մ. Խորենացին գրում է. «Մա պատեաց պարսպաւ եւ զհզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ. գորմէ յառասպելն ասենն.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,

⁸¹ Բառգիրք հայոց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամայանի, Եր., 1975, էջ 90, ծան. 172:

⁸² Նույնը, էջ 90:

⁸³ Բառգիրք հայոց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամայանի, Եր., 1975, էջ 364, ծան. 172:

⁸⁴ Նույնը, էջ 94:

⁸⁵ Հ. Ա մ ա ղ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Եր., 1973, էջ 40-50:

⁸⁶ Մտ. Մ ա լ ի ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, Եր., 1944, էջ 585:

⁸⁷ Մովսիսի Խորենացու..., Ա, իր:

⁸⁸ Նույնը, Ա, իգ-լա:

⁸⁹ Xen., Anab., III, V, 17; IV, III, 3-4 (Քսենոփոն, Անաբասիս, Թարգմանությունը Մ. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 31, 89):

Եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով,
 ՁԱրտիմեղ քաղաքաւ, գՔասաղ գետով,
 Կռել կռիւել գրումնն Երուանդայ արքայի»:

Այս Երուանդ՝ առաջինն է, Մակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, գորոյ գրոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց գաւանս գայա»⁹⁰:

Գալուստ Տեր-Սկրտչյանի հիշատակած մի քանի ձեռագիր մատյաններում կային Երվանդի արգելափակման առասպելի գոյությունն հաստատող վկայություններ: Դրանցից մեկի համաձայն, «Ասեն քաջաց եւ վիշապաց տեարք են ի լերինս բարձունս եւ բնակութիւնք, եւ զԱղեկսանդր կապեալ ունին ի Հռոմ, եւ զԱրտասանդ ի Մասիս, եւ զԱրտանդ ի գետս եւ ի մառանս»⁹¹: ՌԻբեմն, Երուանդ Մակաւակյացը իր պատմական նախատիպն ունեցած, բայց առասպելաբանված այնպիսի մի կերպար է, ինչպիսիք են նաև առասպելաբանական գրույցների գործող անձինք դարձած Ալեքսանդր Մակեդոնացին և հայոց Արտաշես թագավորի որդի Արտավազդը: Ինչպես տեսանք, Երուանդ // Արտանդը արգելափակված էր համարվում ինչպես «ի գետս», այնպես էլ «ի մառանս» (երբեմն աղճատված ձևով՝ «ի մռայլս»)՝⁹²: Մեր կարծիքով, սրանցից առաջինի՝ «ի գետս», մասին հիշողությունը գալիս է արգելափակված գերբնական էակների մասին հնագույն առասպելից, իսկ երկրորդի՝ «ի մառանս», հիշողությունը սերտաճել է նրան հետագայում, կապ ունի Երվանդի *Մակաւակեաց* մականվան հետ և նրա հետ միասին արտացոլում է պատմական որոշակի իրողություն:

Նախ պատմական Երվանդ արքայի, սպա նրա *Մակաւակեաց* մականվան մասին: Այրարատում Երվանդունիները հաստատված լինել չէին կարող մ.թ.ա. IV դարի վերջից ավելի շուտ: Հայաստանի թագավորն այդ ժամանակ այն Արտանդես // Արտանդ // Երուանդն էր,⁹³ որը դիադոքոսների գահակալական պայքարի ժամանակ դուրս էր եկել Անտիգոնոսի դեմ, դաշնակցելով Եվմենեսի և Արիարաթես Կապադովկացու հետ: Նրա օգնությամբ էր դիմել վերջինս՝ Կապադովկիայի գահին հաստատվելու համար: Դիոդորոսի հաղորդման համաձայն, «Մի քանի ժամանակից հետո, երբ Եվմենեսը, Պերտիկկասը և նրանց համախոհները վախճանվել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Մելկոսն այլ գործերով էին զբաղված՝ նա (Արիարաթեսը- Մ.Պ.), վերցնելով արմենների թագավոր Արդատեսից (Արտանդեսից- Մ.Պ.) գորք՝ սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց և տեր դառավ իր հայրենի իշխանությանը»⁹⁴: Հավանաբար, Անտիգոնոսի և Մելկոսի վրեժխնդրությունից վախենալով և նրանց հնարավոր հարձակումից հեռու մնալու համար էլ այս Երվանդ արքան իր նստավայրը Վասպուրականից տեղափոխել էր Այրարատ, հաստատվել Արարատյան դաշտում, որտեղ Երվանդունիների կենտրոն դարձել էր Արմավիրը⁹⁵:

Մ. Խորենացին, անուններ ստուգաբանելու իր բացահայտ հակումներով հանդերձ, Երվանդի *Մակաւակեաց* մականունը թողնում է առանց ստուգաբանության, առանց որևէ բացատրության: Նույն կերպ է վարվում նաև նրան կրկնող Մ. Կաղանկատվացին⁹⁶: Առաջինը Հովհաննես Դրասխանակերտցին էր, որ Երվանդի այդ մականվան մեջ տեսել է հայերեն *սակաւ* բառը, գրելով. «Միս Հայկակ. իսկ յետ սորա Երուանդ, որ *վորք ինչ* ի նահապետութեան *կեցեալ*՝ ծնանի զմեծն Տիգրան»⁹⁷: Նույն *սակաւ* բառով են *Մակաւակեաց* –ը բացատրել նաև Մ. Չամչյանը («Իսկ Երուանդայ *ոչ երկարեալ*

⁹⁰ Մովսիսի Խորենացույ..., Բ, կէ:

⁹¹ Պ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Գալուստ Տեր-Սկրտչյանի նամակները Նիկոդայոս Մառին, Մառը և հայագիտության հարցերը, Եր., 1968, էջ 257:

⁹² Ղ. Ա ի շ ա ն, Հին հուստք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 132:

⁹³ Ն. Ա ղ ո ն ց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 323, Գ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 31, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Ա, էջ 505:

⁹⁴ Հ. Մ ա ն ո ղ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 97:

⁹⁵ Նույնի, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, էջ 15-19, 20:

⁹⁶ Մ. Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ջ ի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ա, ժե:

⁹⁷ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 24:

զկեանս իր՝ մեռաւ»⁹⁸ և հետագայի շատ պատմաբաններ⁹⁹: Իրականում *սակա* բառն այստեղ գործ չունի. *Սակաակեաց* նշանակում է «Սակաարբնակ, Սակավում բնակվող» ճիշտ այնպես, ինչպես *Միմակեաց* նշանակում է «որ կեայ ի վերայ սեան. բնակեալ ի գլուխ սեան»¹⁰⁰: Ուրեմն, Սակաակեաց-ը կարող է նշանակել, «Սակավ վայրում բնակվող»: Իսկ եթե Արարատյան դաշտում Արմավիրն իր նստավայրը դարձրած Երվանդը կոչվել է *Սակաակեաց*, ապա **Սակա*-ը լինելու էր Արմավիրի շրջակայքի՝ Արագածոտն գավառի հին անունը: Որ սա իսկապես տեղանուն է եղել, վկայում է նրանում առկա *-ա* տեղանվանակերտ վերջածանցը: **Սակ - ա* հմմտ. *Կճ-ա*, *Չիր-ա*, *Պարտ-ա*, *Յուրտ-ա* և այլն¹⁰¹:

Մենք հակված ենք **Սակա* տեղանվան *սակ* արմատին վերագրելու «գինի» իմաստը և այն տեսնել նաև *սակարան* (<սակ- արան) բառի հետ: Վերջինիս իմաստը պարզելու համար նախ անհրաժեշտ ենք գտնում մեջբերելու Հ. Աճառյանի կարծիքը, նրա կատարած դիտողություններով հանդերձ. «Երևի նշանակում է «մատովակների մառանը, պահարանները, բուֆետ...»: Թերևս կապ ունենա բառս *սակարան* «գինու մեծ գավաթ» ..., բայց կարդա՛ *արկարան* և կամ ավելի լավ արաք. «մատովակ» ձևի հետ: Վերջին դեպքում *սակարան ... ֆձճԳԻ- արան* «տեղի մատովակաց»¹⁰²: Հ. Աճառյանի տված «տեղի մատովակաց» ստուգաբանությունը կասկածի տեղիք տալ չի կարող, որովհետև *սակարան* բառի մատենագրական երեք վկայություններն էլ վերաբերում են մատովակին, որն է «մատուցողն ըմպելեաց ..., վերակացու եւ մատակարար գինույ, բաժակատու, արբուցիչ, տակառապետ»¹⁰³: Բայց թե *սակ* արմատը արաբերենից փոխառյալ լինել չի կարող, որովհետև, ըստ Քսենոփոնի, այդ նույն արմատով կազմված անուն՝ Σάκκος , կրում էր Աստիագեսի մատովակը¹⁰⁴: հավանաբար, դա Սակասի ոչ թե բուն անունն է (անձնանունը), այլ պաշտոնի անվանումը: Այս արմատով կազմված անվան գոյությունը դեռևս մ.թ. ա. VII-VI դդ. Իրանում խոսում է բառի իրանական լեզուներից արաբերենին անցած լինելու մասին: Բացի հայերենից և արաբերենից այս արմատը առկա է նաև ուրիշ մի շարք, ընդ որում հնդեվրոպական, լեզուներում: Հմմտ. լատին. *saccatum* «վատորակ գինի», «խառնուրդ ըմպելիք», «պղտոր, վատահամ խմիչք», հին պրուս. *sackis*, «բույսերի ու պտուղների հյութ», ռուս. *сок* «հյութ, ավիշ, նյութի ջուր, քամուք», ալբան. *gjak* «արյուն» (առասպելաբանական մտածողությամբ «գինի» // «արյուն») և այլն:

Այսպիսով, *սակարան* նշանակում է «մառան, գինու պահեստ»: Նույնն է նշանակում նաև **Սակա*-ը: Այս առթիվ վերհիշենք. Երուանդ // Արուանդը կոչվում էր *Սակաակեաց* և արգելափակված էր համարվում ոչ միայն «ի գետս», այլև «ի մառանս»: Թե ինչու Արմավիրի շրջակայքը՝ Արագածոտն գավառը կոչվել էր **Սակա* «մառան» դժվար չէ գուշակելը: Հնագույն ժամանակներից սկսած նա խաղողագործության և գինեգործության հայտնի կենտրոն էր: Ընդ որում, դա հայտնի էր նաև օտարներին, որոնք Արարատյան դաշտի և Շիրակի հարակից շրջանները (Արագածոտնը լրիվ կամ մասամբ ներառյալ) կոչում էին *Շարաբխանե*, այսինքն՝ «մառան, գինետուն» <պարս. *Šarāb* «գինի» և *hane* «տուն»): Այս անվանը հանդիպում ենք Առաքել Գավրիժեցու երկում: 1604թ. Շահ-Արասի գինվորների ավերած հայկական գավառների թվում, Համզաչիմանի (Լոռիում) և Կարսի ու Կաղզվանի միջև, այնտեղ հիշատակված են «զՇարաբխանեն, զՇիրակուան, զՉարիշատ»¹⁰⁵:

Ասվածները հիմք են տալիս Երվանդ Սակավակյացին համարելու Այրարատում մ.թ.ա. IV դ. վերջին հաստատված առաջին Երվանդունի թագավորը և նրան

⁹⁸ Մ. Չ ա մ չ յ ա ն ց, *նշվ.աշխ.*, հ. Ա, էջ 102:

⁹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, էջ 447:

¹⁰⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 716:

¹⁰¹ Гр. К а п а н ц я н, *Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975, стр. 169-170.*

¹⁰² Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, էջ 159-160:*

¹⁰³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 216:

¹⁰⁴ Хен., *К у р о р. I, 3, 8-9; I, 4, 6 (Древнегреческо-русский словарь, т. II, М., 1958, стр. 1460).*

¹⁰⁵ Ա. Դ ա վ ը ի ժ ե ց ի, *Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884, էջ 31-32:*

որսու հանելու Տիգրան Երվանդյանի, Կյուրոսի և Ածոսիականի ժամանակակիցների շարքից: Տիգրանի հայրը Հայկակն է՝ «Միս Հայկակ» -ը, որը վրացերեն հին քարգմանության մեջ *Մյու Հայկ* է կոչվում¹⁰⁶ և, ըստ Խորենացու բերած արքայացանկի, եղել է մարաց Կոսրասրես, այսինքն՝ Կիսրասր, թագավորի (624-585թթ. մ.թ.ա.) ժամանակակիցը: Նա, հավանաբար, *Հայկակ // Հայկ* կոչվել է Հայկ նահապետի մնանությանը: Պատահական չէ, որ նրա հիմնադրած Երվանդունիների դինաստիան կոչվել է մաև Հայկազանց¹⁰⁷ կամ Հայկազնեան¹⁰⁸: Նա էլ, որպես նոր թագավորական դինաստիայի հիմնադիր, Հայկի նման՝ իր որդիներին կրթել և դաստիարակել էր այնպես, ինչպես, ըստ հնամենի ավանդությունների, արել էր Հայկը: Այդ ավանդությունների համաձայն, Հայկի երեք որդիները՝ Արամանյակը, Խոռը և Մանավազը, հիմնադիրներն են եղել հայ հասարակության երեք սոցիալական դասերի. Արամանյակը՝ արտադրողների դասի, Խոռը՝ զինվորական դասի, Մանավազը՝ քրմական դասի¹⁰⁹: Այս Հայկակի որդիներից արտադրողների դասապետը եղել է Էմբասը, զինվորներինը՝ Տիգրանը, քրմերինը՝ Սարարիսը:

ОБ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФУНКЦИЯХ ТРЕХ АРМЯНСКИХ ЦАРЕВИЧЕЙ

_____ Резюме _____

_____ С. Петросян _____

Как доказано Ж.Дюмезилем, идеология трехчленной классификации главных божеств у древних индоевропейцев отражает принцип трехчастного деления древнеиндоевропейского общества. В недрах этой идеологии зарождались и прототипы трех божественных лиц в древнеармянском мифе о сне мидийского царя Аждахака. В "Киропедии" Ксенофонта поименно упомянуты только три лица древнеармянского царства Ервандидов: царицы Тигранес, Сабарис и военачальник пехоты Эмбас. Из рассказа Ксенофонта вытекает, что эти лица были наделены общественными функциями и считались предводителями трех основных социальных групп армянского общества первой половины VI в. до н. э.: Тигранес-предводитель сословия воинов, Сабарис-предводитель сословия жрецов и Эмбас-предводитель сословия производителей. Сопоставление их функций приводит к заключению, что в Ервандидской Армении был принят не только принцип трехчастного деления общества и трехчленной классификации главных богов, но и вытекавшее из них распределение главных должностей государства.

¹⁰⁶ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Եր., 1946, էջ 35:

¹⁰⁷ Մովսիսի Խորենացույ..., Ա, լա, Բ, կէ:

¹⁰⁸ Նույնը, Ա, իգ:

¹⁰⁹ Մ. Պ ե տ ռ յ ա ն, Հայկի հողագործ, զինվոր և քրմի որդիները, էջ 139-142: